

ŘEČOVÁ INTEGRACE PŘÍSLUŠNÍKŮ MINORIT

*Albena Rangelova
Ladislav Janovec*

Summary:

LANGUAGE INTEGRATION OF MEMBERS OF MINORITIES

Presented contribution was created based on texts collected within the project titled Language integration of foreigners in the area of vocabulary undertaken in the Czech Language Institute of Academy of Sciences of the Czech Republic, in the period between 2001–2003. We trace spoken texts of members of immigrant minorities, namely Bulgarian, Ukrainian, and Russian. When this material was collected, there was certain unbalance of the sample regarding number of respondents of different nationalities (the largest sample was Bulgarian, the smallest was Russian). Despite this shortcoming, the texts allowed the most general comparison of types of relevant interference effects related to membership of individual Slavonic nations (or languages): Thus we traced classes of mistakes connected with certain language effect that differs in the native and learned language. It must be also stressed that quantitative research in this area is very demanding: Examined minority communities, defined by their language only, are socially very diverse and thus we limited ourselves to just probe the qualitative analysis of this topic. We tried to understand and appropriately interpret connections and relations of language behavior of a foreigner in contact with majority society using its (majority) language.

Předkládaný článek nabízí sondu do problematiky integrace cizojazyčných osobností do nového, cizího jazykového prostředí. Sonda je zaměřená na řečové jednání v neformální komunikační situaci. Aktuálnost této problematiky pro českou společnost dokládají četné publikace z různých sfér společenského zájmu, viz např. edici Lidé města, zejména č. 11 Česká společnost a etnické skupiny (1997), publikaci Českého statistického úřadu Cizinci v České republice

(2001), dále pak Šatava 2001, Brouček – Hrubý – Měšťan 2001, Šišková 1998, 2001, Čechová – Zimová 2001 aj.

Široce pojímaný integrační proces zahrnuje řadu faktorů sociálních, ekonomických, obecně kulturních a psychologických. Z hlediska lingvistiky se jeví jako nejdůležitější proces osvojování majoritního jazyka, tj. dosažení určité jazykové kompetence umožňující jedinci úspěšnou sociální realizaci v cizojazyčném prostředí. V tomto procesu bývá v relativně krátkém čase dosažena jistá specifická forma bilingvismu, která se vyznačuje nevyvážeností znalosti češtiny v jejím funkčně-stylovém rozvrstvení: primární postavení má mluvený jazyk, míra osvojení spisovné češtiny je skoro u poloviny respondentů zanedbatelná a valná většina vypovídá o jazykových těžkostech při oficiálním styku, zejména v psaných projevech.

Předkládaný příspěvek vznikl na základě textů shromážděných v rámci projektu *Řečová integrace cizinců v oblasti slovní zásoby*, který proběhl v Ústavu pro jazyk český AV ČR v období 2001–2003. Sledujeme v něm mluvené texty příslušníků přistěhovaleckých minorit – bulharské, ukrajinské, ruské. Při sbírání materiálu došlo sice k jisté nevyváženosti vzorku co do počtu respondentů podle národnostní příslušnosti (největší je vzorek bulharský a nejmenší vzorek ruský), přesto texty dovolily nejobecnější srovnání typů relevantních interferenčních jevů spojených s příslušností k jednotlivým slovanským národům (resp. jazykům): sledujeme tedy okruhy chyb, spojených s určitým jazykovým jevem, který se liší v rodném a osvojovaném jazyce. Je nutno rovněž upozornit, že kvantitativní průzkum v této oblasti je velice náročný: pozorovaná minoritní společenství vymezená jen jazykem jsou sociálně velmi různorodá, a proto jsme se omezili na sondu spojenou s kvalitativním rozbořením problematiky. Snažíme se pochopit a náležitě interpretovat souvislosti a zákonitosti řečového chování cizince při kontaktu s majoritní společností v jejím (majoritním) jazyce.

Česká republika patřila do konce osmdesátých let XX. století mezi tzv. země emigrační, tj. byla zdrojem uprchlíků do jiných zemí v Evropě. Po listopadu 1989 se stala zemí imigrační, a to částečně cílovou a částečně zemí tranzitní. Skupiny cizinců nebo lidí jiných národností, které pobývají na území České republiky jsou právně rozděleni do několika skupin na základě jejich oficiálního statutu na tomto území: a) uprchlíci (azylanti), resp. žadatelé o status uprchlíka; b) osoby s krátkodobým pobytem na území státu; c) osoby s povolením dlouhodobého pobytu na území státu; d) cizinci s trvalým pobytem na území České republiky; e) národnostní menšiny (srov. Šišková 1998, s. 49, Cizinci 2001, s. 33–56, též Možný 2002).

První a druhá skupina pro náš výzkum nebyly podstatné, protože nejsou v plnohodnotném kontaktu s majoritní společností. Do r. 1989 se azylanti pozorovaných národností nevyskytovali vůbec, později možná jen v zanedbatelném počtu. Vedle toho, je-li cizinec v průběhu azylového řízení, zprav. pobývá v azylových střediscích, kde je kontakt značně ztížen a omezen.

Príslušníci poslední skupiny – národnostní menšiny, jsou z hlediska občanského statutu do české společnosti plně integrováni, z hlediska kulturního a sociálního si ovšem zachovávají svébytnost svým národnostním cítěním (hlásí se k menšině). Menšina bývá v literatuře často charakterizována různě, různými rysy (např. národní vědomí, typ identifikace s majoritním národem a zároveň vymezení se vůči němu). Nejčastěji je charakterizována dvojím způsobem: jednak jako *skupina osob téže národnosti žijící v prostředí jinonárodnostní většiny* (kvantitativní hledisko), jednak jako *skupina osob téže národnosti, která je v daném prostoru početně v menšině, zatímco v jiném státě táž národnost představuje většinovou společnost* (uplatňuje se hledisko vztahu k národnímu státu mimo území obývané menšinou; při tomto vymezení jsou však z obsahu termínu národnostní menšina vyloučeny ty menšiny, které nikdy nevytvořily vlastní národ, srov. též Šišková 1998, s. 199). Kritérium státního občanství, které je důležité pro právní vymezení menšiny, není pro naši problematiku relevantní, i sami respondenti ho vnímají jako skutečnost nepodstatnou pro národnostní cítění, srov. např. *všude propaguju, že jsem Bulharka, ačkoliv mám české občanství*.

Většina respondentů v našem výzkumu patří k skupinám osob s povolením dlouhodobého nebo trvalého pobytu na území České Republiky (skupiny c a d). Pro samotný výzkum je ovšem důležitý rodný jazyk a národní vědomí respondenta, takže na statut nebyl brán zřetel, jen dolní hranice délky pobytu byla omezena na rok (aby se vůbec mohly rozvinout integrační procesy). Z celkového počtu 21 rozhovoru jsme vybrali 10 pro jazykovou analýzu, pro rozbor mimojazykových aspektů integrace byly použity všechny záznamy. Vzorek byl mimo to zprůměrován tak, že z našeho jazykového rozboru byly vyloučeny záznamy těch respondentů, kteří vykazovali nejhorší a nejlepší ovládnutí češtiny. Ve výzkumu se zohledňuje místo (země) narození, domácí jazykové prostředí, vzdělání¹ a jen rámcově profese a zaměstnání. Sledují se též postoje a motivační složky chování, neboť právě motivace silně ovlivňuje úroveň osvojování majoritního jazyka.

¹ Do vzorku nebyli zahrnuti cizinci, kteří vystudovali bohemistiku.

Pro lingvistický výzkum mají přednostní postavení jazykové souvislosti integračního procesu, do kterého jednotlivec vstupuje vybaven alespoň svým mateřským, rodným jazykem. Při každodenní reálné jazykové praxi se projevuje ve své bezprostřední podobě kontakt dvou příbuzných jazyků. Čeština (stejně jako pozorované kontaktní jazyky) je flektivní jazyk s bohatým systémem koncovek, v mnoha případech značně podobných koncovkám v mateřském jazyce cizince. Na druhé straně je nutno mít na zřeteli i typologické rozdíly v gramatické struktuře – čeština, ruština a ukrajinština jsou jazyky syntetické, kdežto bulharština je jazyk analytický. Příbuznost sledovaných jazyků se samozřejmě projevuje i na lexikální úrovni: bohatou domácí slovní zásobou, v níž nemalé procento představují jednotky společné, zejména ty, které představují reflexi praslovanské slovní zásoby. Vedle toho je markantní přítomnost velkého množství cizích, zpravidla internacionálních slov (zejména pak anglicizmů), souvisejících s nejnovějším sociálně-ekonomickým vývojem společnosti a tím i s nejnovějším vývojem v slovní zásobě slovanských jazyků (Мартинцова – Рангелова, 1996).

Při osvojování cizího jazyka, který je příbuzný mateřskému jazyku, se projevují četné interferenční a transferové vlivy. Interferenci chápeme jako negativní vliv jednoho jazyka (nejčastěji mateřského) na ovládnání a projevy produkované v druhém jazyce; o transferu se mluví, spatřuje-li se pozitivní vliv jednoho jazyka, nejčastěji mateřského, na osvojování nového jazyka, projevující se např. jako analogické užití shodných nebo velmi podobných konstrukcí (někdy se transfer nevyděluje a chápe se jako jeden z typů interferenčních jevů). Naše pozornost se zaměřuje spíše na ryze interferenční jevy (analýza chyb), neboť v praktické rovině lze transfer jen těžko zachytit (srov. Jelínek 1970, Zimová 1967).

Naší snahou bylo zajistit texty, které v maximální možné míře prezentují řečovou integrovanost jedince, tj. mají velmi blízko k obvyklému jazykovému chování: k spontánním nepřipraveným projevům v cizím jazyce v převážně neformální, pracovní či soukromé komunikaci. Pro zabezpečení takového materiálu jsme zvolili přímý záznam mluveného projevu respondenta na magnetofonové kazety (délka rozhovoru 30 až 90 minut). Byla využita metoda řízeného rozhovoru v kombinaci s biografickým vyprávěním². Zásady a prováděcí

² Užití skrytého mikrofonu bylo vyloučeno, neboť je eticky a právně problematické a navíc je velmi neefektivní (z časového hlediska a co do kvality, množství a možného zpracování a využití získaného materiálu). Respondent si je tedy po celou dobu dialogu vědom přítomnosti diktafonu, a proto lze počítat s větší mírou vnitřní cenzury a sebekontroly, nicméně je zaručena nepřipravenost projevu a při přímé interakci tazatele a respondenta se obvykle daří vybudovat pocit důvěry a dosáhnout určité míry bezprostřednosti.

pravidla pro sběr, zpracování a uchování jazykového materiálu (zejména jejich pružnost a efektivnost) byly ověřeny na předběžném vzorku respondentů a po dílčích korekcích byly aplikovány při základním výzkumu (viz Janovec – Rangelova 2003, Janovec 2005).

Dialog se týkal stanovených podpůrných témat, která sloužila pouze jako orientační rámec; tématu, které je respondentovi blízké, bylo vždy věnováno více prostoru, resp. hovořit na zcela nevyhovující téma mohl respondent odmítnout, personální data respondenta (celé jméno a příjmení, přesné místo původu a přesné místo pobytu) se nezaznamenávala, aby zůstala zachována naprostá anonymita, pro možnost kontaktu při záznamu rozhovoru slouží křestní jméno, lokální údaje se pak zaznamenávaly jen nejobecněji (např. *...pocházím z malého města ve Středním Rusku..., žiji ve velkém městě na severu Čech...*). Každý rozhovor se skládá ze tří částí:

- vstupní, motivační rozhovor, tj. fáze, ve které se tazatel a respondent seznámí, naváže spolu první kontakt, tazatel objasní respondentovi cíle a úkoly projektu. Tato fáze není zaznamenávána na kazetu. Cílem motivačního rozhovoru je překonat bariéry, rozptýlit pocit rozpačitosti, trému a nedůvěru respondenta, stejně jako zmírnit etická negativa výzkumu, vyrovnat se s některými problémy a otázkami pro respondenta nepřijatelnými (respondent např. nechce hovořit o své rodině v zemi původu, o své práci na území České republiky apod.).
- vlastní dialog je nejčastěji veden na následující témata: sociální rámec, ve kterém probíhá integrace (délka pobytu v ČR, doba a okolnosti příjezdu, profese, rodinné poměry, vzdělání, místo či místa pobytu, cíle příjezdu, kontakty s původní zemí, kontakty s Čechy a krajany, mimoprofesionální zájmy, náboženství); dispoziční informace (kde, jak, proč se respondent učí češtinu, zda potřebuje umět česky, co a v jakém jazyce čte, co a v jakém jazyce sleduje v televizi, rádiu ap.); postoje respondenta k jazykům a názory respondenta na jazyky (vztahy k češtině a cizím jazykům, srovnání s mateřštinou, problémy s osvojováním, humor); sebereflexe cizince v jinojazyčném prostředí (těžkosti a nedorozumění při institucionální i soukromé komunikaci, jak vnímá majoritní jazyk a majoritní společenství, jak je vnímán on jako představitel minority);
- závěr rozhovoru, který tvoří poděkování, opětovné zdůraznění nekomerčnosti projektu a utajení respondenta, zdůraznění, že některé ukázky neosobního charakteru mohou být uvedeny v odborných studiích, dotaz na možnost kontaktu s dalšími cizinci a rozloučení se.

Kazety byly po ukončení dialogu opatřeny tabulkou se základními údaji o respondentovi (věk, národnost, informace o rodinných příslušnících) a kódem, který odpovídá kódu následného transkriptu, který je dále elektronicky archivován vedle podoby akustické. Pravidla pro přepis vycházejí z metodiky přepisu mluvených projevů uplatňované v publikaci Hoffmannová – Müllerová – Schneiderová 1992, která byla modifikována pro potřeby a záměr projektu:

„Rodný jazyk a jazyková kompetence tvoří velmi důležitou složku identity osobnosti (podporována kontinuitou, neměnností věcí). Při počátečním kontaktu s novým prostředím (obvykle se hovoří o kulturním šoku, i když je tento termín poněkud zavádějící) se osobnost musí vyrovnat s řadou problémů: v rámci ztráty přímého kontaktu s původním prostředím má největší váhu ztráta živého spojení s mateřskou řečí a ztráta či oslabení dosavadních sociálních a kulturních vztahů (srov. Marlinová 2003). Identita (včetně té národní) spočívá v zachování norem a hodnot, které osoba vnímá jako svoje vlastní, srov. *identita se vyznačuje především důrazem na kontinuitu, projevujícím se snahou uchovat si co nejvíce trvalých rysů, tradic a zvyklostí z období dětství a mládí, jež emigrant prožil ve staré vlasti* (Diamant 2003, s. 175).“

Někteří autoři liší adaptaci a integraci jako různé stupně přizpůsobení se novému prostředí: „integrace je vyšší stupeň adaptace, lze ji chápat jako úspěšné začlenění do nového prostředí, v němž se emigrant dobře cítí a jímž je dobře přijat“ (Diamant 2003, s. 173). Proces integrace vychází ze snahy jedince sžít se s novou společností a přitom si udržet osobní integritu a identitu, a dosáhnout co nejlepší sociální realizace. Jak ukazuje Marlinová 2003, adaptační mechanismy vedou k vývoji osobnosti, při němž dochází pod vlivem nové kultury k utvrzení, rozšíření a obohacení původní identity imigranta, přičemž se rozvíjí selektivní identifikace s novou kulturou – hodnotné aspekty nové kultury jsou internalizovány, přejímají se nové vzorce chování (viz Marlinová 2003, s. 187).

Takto vzniklá identita spojuje kladné rysy obou národů; otázkou však zůstává identita druhého pokolení, které má krátkodobé či sporadické, mnohdy zprostředkované zkušenosti z původního kulturního prostředí. Finská odbornice na problematiku bilingvizmu, integrace cizinců a jazykových menšin Tove Skutnabb-Kangas upozorňuje ve své publikaci (Skutnabb-Kangas 2000) na podstatný problém, který si většinou představitel minority ve vztahu k majoritě neuvědomuje. Na materiálu výzkumu několika generací rodin, které se vystěhovali z Finska do Ameriky, upozorňuje na dva póly jazykové integrace (tj. na posun monolingvizmu od finštiny k angličtině). První generace emigrantů přišla do Ameriky jako jednojazyčná ve svém vlastním jazyku (J1), postupně si

osvojila do jisté míry angličtinu (j2), proběhla u nich z hlediska naší práce určitá jazyková integrace, druhá generace (děti první generace) ovládala oba jazyky, neboť doma většinou hovořila jazykem J1, ale ve škole už byla vyučována anglicky (J2), stala se bilingvní, třetí generace už hovoří pouze jazykem J2 nebo ovládá finštinu pouze povrchně (j1). Nejpozději čtvrtá generace už finštinu neovládá, je jednojazyčná v jazyku J2; během čtyř generací tedy došlo k posunu jejich monolingvizmu od pólu monolingvní ve finštině k monolingvní v angličtině. Autorka upozorňuje na to, že generace, které ztrácejí znalost svého původního jazyka, ztrácejí zároveň pojem svých kořenů a kontakt se sebou samým. Podrobněji viz Skutnabb-Kangas 2000, s. 53–76.³

Důležitými činiteli ovlivňujícími integraci jsou podobnosti nebo odlišnosti mezi původní kulturou a kulturou stávající, a proto předběžná znalost řeči a kultury nového prostředí značně zvýhodňuje cizince v počátečním stádiu integrace. Zde samozřejmě hrají důležitou úlohu různé charakterové rysy jednotlivce, jeho celková adaptační schopnost a flexibilita, schopnost rozvíjet a udržovat podpůrné interpersonální vztahy.⁴

V sociálně-psychologickém plánu je motivační rámec ovlivňován i celkovou společenskou situací původní společnosti, která je u pozorovaných skupin shodná – období dramatických sociálně-ekonomických změn a celkové přestavby společnosti ve všech třech slovanských zemích. Toto období pro mnoho lidí znamenalo ztrátu sociálních jistot a perspektiv. Velkou úlohu hraje typ minoritního etnického společenství (enkláva, diaspora, dispersní skupina), do kterého zapadají, příp. jej vytvářejí pozorovaní cizinci – je to mimojazyková okolnost, která silně ovlivňuje integrační proces, podporuje nebo brzdí integraci a akulturaci. U Bulharů jde navíc o migraci, která probíhala přinejmenším v třech vlnách (viz Побратим 1994, Гърдев 2003 aj).

Z mimojazykových předpokladů je pro naše respondenty důležitá skutečnost, že emigrace není nucená, kontakt s vlastní není násilně ani definitivně pře-

³ Označení jazyku pomocí symbolu J a j odlišuje od sebe intenzitu, v jaké daná generace jazyk ovládá; symbol J tedy vyjadřuje plné ovládnutí jazyka, symbol j částečné ovládnutí jazyka.

⁴ Proto lze pozorovat i různé projevy pseudoadaptace – buď jedinci zůstávají uzavřeni ve svých etnických skupinách, idealizují minulost a často kritizují a odmítají novou společnost, anebo dochází k rychlé imitaci nové společnosti a určitých jejích znaků, k nekritickému přijímání nové země a společnosti. Diamant 2003 hovoří o narušené integraci dvojího typu: o hyperintegraci (projevuje se snahou jedince splynout s novým prostředím, zamlčet svůj původ, imigranti se snažili co nejrychleji naučit jazyk své nové domoviny a mateřštinu neužívali ani v soukromí). Při hypointegraci se projevuje odmítavý postoj k nové kultuře, nedostatečné zvládnutí jazyka, dobrovolná společenská izolace, uzavírání se do kranských vztahů (srov. Daimant 2003).

rušen. V novém (českém) prostředí všechna tři společenství vytvářejí skupiny dispersního typu, a to zaručuje užší kontakt s majoritní společností, resp. s majoritním jazykem. U zde pozorovaných etnických skupin je vnímání odlišnosti nízké, a to v obou směrech: jak minorita vnímá majoritu a opačně; psychologové se shodují, že právě vnímání odlišnosti bývá hlavním důvodem odmítání. Odlišnost se projevuje až při mluvené komunikaci. Další z činitelů, který může podporovat integrační proces, je relativní kulturní blízkost čtyř slovanských národů a uvědomování si jí. Specifické charakterové a intelektuální vlastnosti jednotlivce mohou integrační proces rovněž podporovat či brzdit. Mimoto rychlost a meze integrace jsou dány též prostředím, do kterého se cizinec dostal, stereotypy které tam panují (vůči cizincům vůbec, anebo vůči konkrétnímu národu), srov. podrobněji Kabela 2001, s. 48–49. Respondenti, kteří přijeli do ČR v osmdesátých a v první polovině devadesátých let, se většinou, podle svých tvrzení, nesetkávali s projevy nepřátelství ze strany Čechů; respondenti, kteří přijeli v druhé polovině devadesátých let, zejména Ukrajinci a Rusové, se s nepřátelstvím (třeba i neotevřeným) a s jistou dávkou rezervovanosti v komunikaci setkávají poměrně často (především pražští respondenti). Z (vnitro)jazykových předpokladů je důležitá skutečnost, zda jde o blízkce příbuzné slovanské jazyky, kde svou úlohu hraje např. všeslovanská slovní zásoba, typologické shody apod. Respondenti si to uvědomují: *myslel sem si, že když jsem takhle Slovan, že se to naučím rychleji v praxi; to pochopení, to nebylo vůbec žádný problém.*

Výzkum probíhal v různých městech České republiky, kde byly kontakty na respondenty získány prostřednictvím informátorů (známých a příbuzných autorů a jejich spolupracovníků) a následně prostřednictvím respondentů samých. Ve vzorku převládají osoby s vysokoškolským vzděláním (nejvíce humanitním, dále technickým a uměleckým)⁵ pracující ve vystudovaném oboru nebo podnikatelé; převládající počet respondentů se do Čech přestěhoval i se svými rodinami, nebo zde rodinu založil. Valná většina deklaruje úspěšnost své integrace. Většina respondentů nenavštěvovala jazykové kurzy češtiny ani v domácím prostředí, ani po přestěhování se do České republiky; doma hovoří respondenti jazykem rodným; mezi jejich přáteli často převládají Češi, s krajany se stýkají omezeně nebo vůbec, ale často si svobodní hledají partnera spíše mezi svými krajany než mezi Čechy. V bulharském vzorku převládají respondenti, kteří žijí na území ČR s celou rodinou a v endogamním manželství, v ukrajinském vzorku převládají respondenti žijící ve smíšeném manželství nebo svo-

⁵ Původně homogenní vzorek se podařilo rozvrstvit a zahrnout do něho i osoby středoškolsky vzdělané a tři respondenty se základním vzděláním.

bodní (svobodní muži často odpovídali, že hledají ženu stejné národnosti, aby žili v endogamním manželství, svobodné ženy dávají přednost budoucímu životu v manželství smíšeném). Mnoho respondentů ukrajinské a ruské národnosti uvedlo, že se snaží plně integrovat do majoritní společnosti a že se nestýká s krajany nebo že styky omezuje na minimum. Zároveň ovšem nechtějí, aby jejich potomkové zapomněli, odkud pochází, proto v rodinném životě dodržují, resp. budou v budoucnu dodržovat některé zvyky spojené s kulturním a sociálním prostředím, ze kterého pocházejí, a doufají, že tak zajistí potomkům pocit kořenů, kulturní přináležítosti a historie.

Z hlediska délky pobytu jde o čtyři výraznější skupiny respondentů: délka pobytu do 5 let – 5 respondentů, 5 a více let – 7 respondentů, kolem 10 let – 6 respondentů, nad 15 let – 3 respondenti. Přistěhovali se do Čech v několika obdobích – v 60.–80. letech (různé důvody), v 90. letech (převažuje ekonomická emigrace), a po roce 2000 – ekonomická emigrace a studenti na základě dlouhodobých stipendijních pobytů a dohod. Co se týká věku, převládají respondenti v produktivním věku, zejména 30–45 let, o něco méně respondentů je ve věku 45–50 let, třetí skupinu tvoří studenti vysokých škol (tj. přibližně ve věku 20–30 let). Omezeně jsou zastoupeni respondenti nad 50 let. Z hlediska pohlaví lze pokládat vzorek za vyvážený, i když je žen trochu více. Většina respondentů žije v Praze, mimopražští respondenti jsou z relativně velkých měst (Liberec, Jablonec nad Nisou, Beroun).

Motivační souvislosti integrace a její projevy lze pozorovat v biografických vyprávěních respondentů (v našem vzorku to byly např. práce, sňatek a studium). Podobně Пенчев 1994, nověji 2001a, b srovnává motivační souvislosti emigrace a zdůrazňuje zejména ty podněty, které jsou společné pro různé časové průřezy (vlny emigrace): snaha utéci před nezaměstnaností, hledání osobní realizace a rozvoje osobnosti v novém prostředí, zvýšení úrovně vzdělání, vydělání peněz, poznání nové a jiné skutečnosti (rozhlídnout se po světě) (srov. Пенчев 2001a, s. 39).

U většiny respondentů z naší skupiny šlo o důvody, které lze nejobecněji shrnout frází „kvůli lepšímu živobytí“: někteří přicestovali přímo za prací, jiní se rozhodli zde zůstat po delší době pobytu, srov. odpovědi jako *radši jsme zůstali, neměli jsme na vybranou* apod. Nejobecněji se motivační souvislosti integrace pro naši skupinu jeví takto: za prací přijelo 8 respondentů; zachovat celistvost rodiny chtělo celkem 6 respondentů (jde o motivaci spíše podpůrnou); získat vzdělání (studovali a pak v ČR zůstali) 5 respondentů; získat zkušenosti z jiného prostředí chtěli 2 respondenti.

Všichni si uvědomují rozhodující význam ovládnání majoritního jazyka pro úspěch integračního procesu, češtinu potřebují zejména v zaměstnání, ale i v kontaktu s přáteli. Valná většina respondentů pokládá znalost majoritního jazyka za přirozenou součást úspěšné integrační strategie (*a tak člověk, když už bydlí tady v Čechách, tak češtinu musí umět*) a snaží se přistupovat k integraci aktivně – čtou české publikace, sledují český rozhlas a televizi, navštěvují jazykové kurzy: *na tech hodinách sem se opravdu snažil; protože jsem se chtěl naučit líp česky, sem si vybral spolubydlicího Moraváka.*

Všichni respondenti se snažili naučit se místní jazyk „za pochodu“, pak někteří začali navštěvovat kurzy (zdůrazňovali potřebnost hlubší znalosti jazyka): *nejdřív v práci jako poslouchala a psala si ti slovíčka a pak sem absolvovala i nějaký kurz; prostě ja slyším a tak jak to slyším, to tak kopíruju a absorbuju a pak to takhle používám; a to hodně lidí ale ma problém, že na začátku jim stačila mluvena čeština a pak prostě najednou začali potřebovat; myslím, že ještě neznám natolik češtinu, aby mohla vykladat matematiku v češtině.*

Zachování národnostně-etnické identity má převážně interní charakter a jeho motivy jsou ryze osobnostní (nemusí být ani uvědomělé) – zachování integrity osobnosti, kontinuity zvyků, internalizovaných norem a hodnot. Respondenti často projevují lítost nad ztrátou kontaktu se starou vlastí a negativně hodnotí ztrátu tradic, např. *já sem teď zůstala sama takže neudržuju nic i na tu Babu Martu jsem zapoměla.* Rodný jazyk je vnímán jako nezaměnitelná hodnota, která se má střežit. Jsou-li v rodině děti, uvádí se motivace jako *aby ho děti nezapoměly; aby si děti uvědomily své kořeny; ráda bych, aby ti děti znaly oba jazyky* apod., i když ve dvou případech druhá generace už svůj rodný jazyk prakticky nepoužívá: *nedokázali sme udržet tu konverzaci teda v bulharštině protože děti odmítaly s námi mluvit bulharsky a abychom se nepletli tak sme přešli na český jazyk a buhlarsky sme mluvili jenom výjimečně; ta čeština se prosadila nák naprosto jako nenásilně běžně a my sme nechtěli nechtěli sme je nutit násilím.*

Porovnávání „svého“ a „cizího“ je v novém prostředí permanentní mentální stav: porovnávají se charakteristiky národa, kultury, zvyků; jde ovšem o pozorování a hodnocení značně schématická a stereotypní, nicméně výmluvná: *ukrainský národ jako vůbec jako neužívá si života; češi takový vtipkovači, jsou takoví, že furt jako neberut si nějak ty problémy vážně; pondělí není pro Bulhara tak černý den jako pro Čecha třeba ... v něděli večer se Bulhar těší na začátek pracovního týdnu, všichni (Češi) jsou nešťastní, že musí v pondělí do práce, už to prožívaj; máte až moc nějaký demokráti.*

Ze stereotypních rysů se velmi často opakovalo kladné hodnocení pořádku, řádu a dochvilnosti v české společnosti (snaha zvítězit nad vlastními „nešvary“): *líbí se mi tady, že je tady pořádek; je tady nějaký řád a ja by řekla pořádek; u nás lidi více dbají na to, že by opravdu měli nějaký jídlo, a tady chodím na zámky, jezdím po horách; tak jsem vyrazil, abych byl včas, jak je v Čechách zvykem že jo, abych nedělal vostudu.*

Celkové vnímání a hodnocení majoritního společenství (tak jak se projevuje v našem materiálu) je vesměs kladné. Projevuje se velká míra tolerantnosti vůči českému prostředí, vyzdvihují se jeho klady a nemluví se o eventálních negativních rysech: *ti lidi byli rádi, že jsem se snažil, i když ještě neuměl a vyšli mi vstříc; když se chováš normálně tak nemáš problém, vztahy jsou skoro vždycky vzájemný; vždycky jsem se domluvila nakonec, ale vznikali legrační situace; vysloveně špatné zkušenosti jsem neměl.*

Skoro všichni respondenti deklarují dodržování zvyků ze svého rodného prostředí, ale vzápětí potvrzují i akceptování tradice české. Svátky (zejména církevní) často spojují určitým způsobem se svou vlastní tradicí, např. slaví dvojce Vánoce – katolické i pravoslavné, někdy si připomínají i svátky, které v českém prostředí nejsou, např. svátek Ivana Kupaly. V tomto širším smyslu zdvojování, vrstvení a kombinování tradic vidí Пенчев (2001a, b) specifiku národnostní (bi)identity přistěhovaleckých minorit. V rozhovorech byly nejčastěji porovnávány vánoční zvyky a zvyky velikonoční, přičemž se zdůrazňovala soudržnost širšího rodinného kruhu u „svého“, na rozdíl od soudržnosti užší rodiny v českém prostředí.

S češtinou se většina respondentů poprvé setkala po příjezdu do ČR. Všichni mají dobrou kompetenci v mluveném jazyce, většina z nich se český jazyk učila spontánně, pouze v komunikaci se spolupracovníky, kurzy češtiny nenavštěvovali, anebo je začali navštěvovat až jako více pokročilí uživatelé češtiny. Vnitřní cenzura respondentů funguje stále – časté jsou spontánní opravy v proudu řeči typu *kdo mal // měl víc peněz; ti, který // kteří sem přijížděli; byl tehdy kněz // kníže Boris; nemam moc přátel vůbec ani mezi Češi // Čechy nebo mezi Bulhary*. Neubrání se však chybám či různým typům míchání kódů (srov. Беликов – Крысин 2001), např. *i tady taky držíme ten zvyčej a dáváme si dárky; ta sklenička může být dvě stě hramou; taky byvajut takové chvílky, že strašně chci domů* nebo střídání kódů (přepínání) při kontaktu s krajanem, s dětmi, které se objevují v místnosti.

Respondenti zdůrazňují podobnost češtiny s mateřským jazykem jako oporu pro porozumění a učení se, tj. čeština se jim ve většině případů zdá být spíše

lehká: *už si nevzpomínám na těžkosti, ale asi to h a ch, ze začátku jsem tomu asi nepřikládala takový význam; cítím nedostatečnost při psaní //při psaní ovšem při naročeném psaní textu odborných; jazyk jako jazyk apod. Za spíše těžkou považují češtinu pouze 4 respondenti (největší problémy viděli ve zvládnutí výslovnosti hlásek ř, h, zejména Bulhaři též v rozmanitosti pádových koncovek).*

Lingvistická analýza jazykových dat (textů) a jejich interpretace byla zaměřena na slovní zásobu, i když analýza textů jistým způsobem zachycuje všechny roviny. Pro rovinu foneticko-fonologickou jsme např. neměli technické prostředky na vlastní fonetický výzkum, lze pouze sledovat, jak se liší lexémy z hlediska výslovnostního – tedy rozdíly v kvantitě i kvalitě fonémů, ale už jsme nemohli popsat interference v oblasti intonační, přestože jsou zachyceny na magnetofonové pásce.

Na fonetické rovině se u všech respondentů projevují charakteristické rysy mluveného jazyka: protetické **v** – *vokna, voni; de tady vo technologii, už vedi vo co de*; střídání **ý** – **ej** u přídavných jmen (*mladej, rychlej, takovej, ateistickéj*), střídání **é** – **ý/í** (v kořeni *mlěko – mlíko*, na konci slova *malé štěně – malý štěně*). Tyto rysy se ovšem u jednotlivých mluvčích objevují nestejně často. V jednotlivých idiolektech dochází k různým střídáním a kombinacím těchto změn, a užívání spisovných a nespisovných podob: *ty, kteří dostali vystěhovalecký pas českéj; velký salát místo malej*. U jednoho z mluvčích byla zaznamenána zcela pravidelně změna **é** – **ý/í**, ale změna **ý** – **ej** se v jeho projevu neobjevila ani jednou.

Ve všech sledovaných textech pozorujeme pravidelné jevy zjednodušování hláskových skupin, typické pro mluvený projev v češtině (výslovnostní zvyklosti mluvčích mají různou míru přijatelnosti z hlediska spisovnosti): na začátku slova – *no a dyš sme se hlásili na ten katechizmus...; tak jsme dycky vyběhli...; uvnitř slova ono je to obráceně vlasně; jeden z nejvěčích malířů*, na konci – *ony to dělaj dobže...; některý lidi to ještě znaj*. Často bývá elidována hláska **j** ve slovech jako např. *menuju* (jmenuju), *přídu* (přijdu), *sme* (jsme), *sou* (jsou), *eště* (ještě). Jako výrazný interferenční jev rodných jazyků hodnotíme elidování **j** před hláskou **i**, např. *iné* (jiné), *inak* (jinak). Markantní je nedostatečné osvojení hlásky **ř**, která může mít různé realizace i u stejného mluvčího při stejných fonetických podmínkách, např. *dobže, dobrže, dobše*.

Velmi časté jsou chyby v délkách samohlásek, např. délky chybí – *u nas ten režim nebyl tak tvrdej jako u vas*, ale i přebývají *chodili sme spolu dvě nebo tři roky*. Zvláště nápadné je krácení délek v poslední slabice, zejména u slovesných tvarů přítomného času a u přídavných jmen: *zatim to vidim pravděpodobni, že*

bych tady zůstal delší dobu; učim se nevic jako když posloucham; jsou to dobre zvyky. Jako nadbytečná délka samohlásky se v přepsaných textech může projevit bulharský/ruský/ukrajinský přízvuk, zejména když se přízvuk v rodném jazyce nachází na jiné než první slabice – *nemijely sme kontakty; takle to dopádlo; když byla Velká Moráva.*

Zajímavé je rovněž měkčení *t, d, n* před předními vokály, např. *před leťi; tak mají rádi blondini; koordinace, když vezmu statisticky tipy.* Potíže s tvrdostí/měkkostí souhlásek jsou ovšem i opačné – tam, kde se vyslovuje v češtině měkká skupina, vyslovili respondenti pod vlivem mateřštiny skupinu tvrdou, např. tvrdost *latyna*. Záměna měkkosti a tvrdosti se netýká pouze skupin *di, ti, ni, dy, ty, ny*, ale i souhlásek v jiných pozicích, např. na konci slova *ale snad jo, no...* U rusky mluvících respondentů se neuplatňuje vokalizace předložek *s, v, k*: *jednou sem teď byla s svojí ségrou.*

Velmi časté jsou chyby ve výslovnosti *h*, která ovšem nebyla pravidelná. Respondenti, v jejichž rodných jazycích se *h* nevyskytuje, české *h* sice ovládají, často ovšem dochází k jeho zkomolení a náhradě za jiné hlásky – za *ch* nebo *g*: *já sem dělal chárdvér (místo hardware), Rada vzájemné chospodářské pomoci (místo hospodářské), glagolice (místo českého výrazu *hlaholice*, záměna je podpořena i lexikálním vlivem rodného jazyka).*

Na rovině gramatické v širokém slova smyslu lze sledovat interferenční jevy ve skloňování a časování (vedle běžně se objevujících koncovek typických pro mluvenou či obecnou češtinu – *mezi Čechama*). Nejobecněji jde u všech respondentů o nedostatečné zvládnutí pádových koncovek, které má u různých respondentů různou míru: *Nó, kontakty byly hlavně díky babičky (místo *díky babičce*); dali se dohromady s těma podnikatele (místo *s těmi podnikateli*); musím jít do Liberci (místo *do Liberce*); Polákám vůbec nerozumím (místo *Polákům*); pro představitele všech tří jazyků jsou kamenem úrazu tvary zájmen: *spíš se potkávám s timi Ukrajinkami*. Chyby v pádových koncovkách se rozdělují do dvou typů v závislosti na rodném jazyce: u Rusů a u Ukrajinců jde především o přenášení cizí koncovky do češtiny (*tady jsou problémy s těmi peněžami*), u Bulharů se vyskytuje jako interferenční morfologický jev užití slova v základním tvaru: *mít víc peníze* (místo *peněz*), *v tý knize se taky mluví o profesorovi Myčka* (místo *Myčkoví*).*

Nápadné jsou též chyby v kategoriálním významu podstatných jmen (záměna rodového zařazení): *taky možná ňáká ta vloha žejo, která je daná člověku, že přijímá ten jazyk...* (na pozadí bulh. *џаpџа*), *bez tý schémy* (na pozadí bulharského *cxema*).

Relativně časté jsou interferenční jevy u slovesných tvarů *no oni se smějūt* (místo *se smějí*); *svatby u nas probíhajūt šíleně – třeba tancujūt tři hodiny* (zpravidla u Rusů a Ukrajinců); *on mal tam pšitelkyni; chutnáje mi i vaše jídlo; oni brú peníze; oni sú; on može priit; celá rodina si sedna k večeri*. Občas lze pozorovat záměny forem slovesných osob: *jestli (ty) uslyší slovo pryč, tak poletíš; ona přijela bych*.

U adjektiv se rovněž objevují koncovky typické pro mluvenou češtinu, což je dáno změnami fonetickými *é – ý/í*: *lidi sou chytrý, rozumný* (místo *chytrí, rozumní*); *ekonomický možnosti* (místo *ekonomické*). Hojná je koncovka *-ú* v akuzativu a instrumentálu adjektiv rodu ženského, která vzniká pod vlivem rodného jazyka: *všeobecnú* (místo *všeobecnou*), *odbornú* (místo *odbornou*). Často dochází k zaměňování koncovek za jiné, náležející jinému deklinačnímu typu nebo jinému pádu: *dotyční osoby* (místo *dotyčné*); *dělají se oloupaní brambory* (místo *oloupané*); *jedna chodí do školy s intenzivný výukou* (místo *intenzivní*).

Časté jsou chyby v zájmenech, a to jednak chybné tvary zájmen: *před tima Vánoce* (místo *těmi*), jednak lexikální chyby (mluvčí užije tvar, který je ovlivněn rodným jazykem): *ti advokati jich obhájí* (místo *je*); nepříliš časté jsou chyby u číslovek: mluvčí zpravidla užívají tvary charakteristické pro mluvenou češtinu jako *čtyry, štyry* (místo *čtyři*), *sedumdesát* (místo *sedmdesát*). Výjimečným jevem je užití číslovky pod vlivem rodného jazyka: *dvanácat jídel* (místo *dvanáct*).

Při pozorování celkové výstavby promluvy jsou zvláště nápadné charakteristické rysy mluvených projevů/komunikátů (srov. Müllerová 1994, Demlová 1996), např. nadměrné užívání podpůrných výrazů typu *jako, tedy: mě se tady jako zalíbilo, a tak sem tady zůstala*.

Obzvláště markantní jsou syntaktické chyby při spojování sloves/dějových jmen se substantivy: *chodíme na návštěvy do známých nebo příbuzných* (místo *ke známým nebo příbuzným*); *v létě chodím někde v parku* (místo *do parku*, příp. *po parku*), *ona nás zvala na své chatě* (místo *na svou chatu*), *tak sem přemýšlela na tu otázku* (místo *nad tou otázkou* nebo *o té otázce*). Často bývá porušena shoda, např. *tam přišli hodně těch řemeslníku; to jsou strašně blbě zvířata*;

Výraznějším problémem při osvojování jazyka jsou slovosledné zákonitosti, zejména postavení klitik, často se napodobuje schéma rodného jazyka: *český jazyk mě se líbí; zatím líbí mi se tady; tak pochopil sem*, u Rusů a Ukrajinců je častá postpozice zvrtného zájmena pod vlivem podoby zvrtných sloves v ruštině – *mě líbí se...; u vás asi nedává se tak; ona mně taky snaží se po telefonu nežikat o svých problémech*. U bulharských mluvčích je pořadí klitik značně nepravidelné: *velmi bych byla rada; myslím, že nepoužívám ho často*. Vedle toho lze

u Bulharů pozorovat užívání volného dativu v jiných pozicích, než je obvykle v češtině – *tak ja právě si mám hodně práce doma* (místo *mám hodně práce*); *píší se tam české reporty, ale tam taky si je zapotřebí ta angličtina* (místo *je tam zapotřebí angličtina*); nápadný je i nadbytek zájmen *ten, ta, to* v pozici určitého členu: *potom ta pojišťovna koupili ty Němci*

Na lexikální rovině jde především o záměny forem slov a o mezijazykovou homonymii *tam* v čele byl *kněz Rostislav* (místo *kníže Rostislav*). Vyskytuje se též nesprávná volba ekvivalentu (co do spojitelnosti) *My sme se našli, oženili sme se...* (místo *vzali jsme se*); *musime si poslehnout, co se dělá, protože...* (místo *co se děje*); *umíš vařit česká jídla? – no, sem se naučila chystát* (na pozadí *zomovum*). Mezijazyková interference se na lexikální úrovni často projevuje doslovnými překlady typu *mořská zahrada* (přímořský park); *dlouhá světla* (dálková světla) pod vlivem bulharského *дълги светлини*; *tahám to na svém hrbu* (na svých bedrech/zádech) pod vlivem bulharského *нося на гърба си* aj.

Jako zvláštní skupinu sledujeme podoby názvů měst, vlastních jmen a reálií typických pro nečeské jazykové prostředí, které ale mají v češtině svůj ekvivalent. Z fonetického hlediska Bulhaři relativně často přenáší redukci nepřízvučných samohlásek u vlastních jmen (lidských i zeměpisných) *Aleku Konstantinov* (místo *Aleko*); *byl oproti Vituši, to je dosti vysoká hora* (místo *Vitoši*). Jde vlastně o přenesení výslovnostních zvyklostí z jednoho jazyka do druhého. S tím souvisí i bulharské podoby názvů měst (*Solun*) a vlastních jmen (*Kiril, Metodij*), jak je Bulhaři užívali ve svém projevu; obdobně u obecných jmen označujících bulharské reálie se původní bulharská zvuková struktura kombinuje s morfologickou adaptací, např. *glagolice a potom kirilice*.

Obsahová i formálně-jazyková stránka zaznamenaných rozhovorů ukazuje, že naši respondenti, představitelé tří různých slovanských národností, se snaží jak o integraci do českého jazykového prostředí, tak i o zachování si vlastní svébytnosti a především o udržení vědomí kořenů. Obě tendence (integrace a zachovávání národnostní identity) jsou u první generace emigrantů souběžné, vzájemně se proplétají, podmiňují a ovlivňují, na začátku pobytu převládá ovšem snaha k integraci a splynutí s prostředím. Druhá generace je už zpravidla plně integrována a je možno sledovat výrazné známky akulturace.

Poznatky získané v rámci tohoto rozboru lze dále rozvíjet a interpretovat. Jazykové a mimojazykové informace o daném vzorku potvrzují, že všichni pozorovaní mluvčí z první generace emigrantů, stejně jako jejich potomci (druhá a následné generace) se určitým způsobem jazykově a kulturně integrovali do majoritní české společnosti. Dalo by se říci, že čím úspěšnější je integrační stra-

tegie, tím tolerantnější jsou postoje a tím vstřícnější je přístup vůči majoritní společnosti.

Náš výzkum ukázal, že posun monolingvního pólu (ve smyslu Skutnabb-Kangas 2000) může být mnohem rychlejší – ve většině případů byla již druhá generace plně integrovaná, často i vysoce akulturovaná, v některých případech dokonce monolingvní v češtině (jazyk první generace vůbec nepoužívá). Určitá nostalgie po rodném prostředí se projevuje u různých respondentů různým způsobem – jsou to kontakty s krajany a krajanskými spolky, hledání partnera stejné národnosti a tendence vstupovat do endogamního manželství, dodržování tradic rodné země, užívání rodného jazyka v domácím prostředí, nedochází však k národnostní autoseparaci, respondenti se běžně stýkají s Čechy, vstupují do smíšených manželství, absorbují tradice a svátky nového prostředí; jsou přesvědčeni o nutnosti ovládnout jazyk majority a vnímají jej jako nově nabytou kulturní hodnotu.

Literatura:

- Brouček, S. – Hrubý, K. – Měšťan, A. (ed.): Emigrace a exil jako způsob života. *II. Symposium o českém vystěhovalectví, exulantství a vztazích zahraničních Čechů k domovu*. Nakladatelství Karolinum ve spolupráci s Etnologickým ústavem AV ČR v Praze, Praha, 2001.
- Cizinci v České republice*. Český statistický úřad, Scientia, s.r.o., Praha, 2001.
- Čechová, M. – Zimová, L.: Multietnická komunikace, zvláště ve škole. *Naše řeč* 84, 2001, s. 57–61.
- Česká společnost a etnické skupiny. Sborník k 65. narozeninám PhDr. J. Kořalky, DrSc. *Lidé města č. 11*, Praha, 1997.
- Demlová, E.: K textové syntaxi mluvených komunikátů. In: *Sborník prací Filozofické fakulty Ostravské univerzity – jazykověda / linguistica*, Ostrava, 1996, s. 59–75.
- Diamant, J.: Emigrace a identita. In: *Kořeny a vykořenění. Psychologické dny 2002*. Olomouc 2003, s. 171–176.
- Hoffmannová, J. – Müllerová, O. – Schneiderová, E.: *Mluvená čeština v autentických textech*. H&H, Jinočany, 1992.
- Janovec, L. – Rangelova, A.: Metodika výzkumu řečové integrace cizinců v oblasti lexikální. *Dialog kultur. II. Sborník příspěvků z vědecké konference s mezinárodní účastí*, Oftis, Hradec Králové, 2003.

- Janovec, L.: Některé aspekty projektu Řečová integrace cizinců v oblasti slovní zásoby. *Jazyky v konfliktu / jazyky v konfliktu a evropský jazykový prostor. Sborník z konference, Univerzita Palackého, Olomouc, 2005*, s. 136–141.
- Jelínek, S.: *Metodické problémy ruské gramatiky v české základní škole*. Praha, 1970.
- Kabela, M.: Vliv emigrace na psychické problémy a choroby českých emigrantů v Nizozemí. In: *Emigrace a exil jako způsob života. II. Sympozion o českém vystěhovalectví, exulantství a vztazích zahraničních Čechů k domovu*, UK v Praze, Nakladatelství Karolinum ve spolupráci s Etnologickým ústavem AV ČR v Praze, Praha 2001, s. 32–50.
- Marlinová, O.: Emigrace a reemigrace. Reflexe osobní a klinické zkušenosti. In: *Kořeny a vykořenění. Psychologické dny 2002*. Olomouc 2003, s. 185–190.
- Možný, I.: *Česká společnost. Nejdůležitější fakta o kvalitě našeho života*. Portál, Praha, 2002.
- Müllerová, O.: *Mluvený text a jeho syntaktická výstavba*. Praha, 1994.
- Skutnabb-Kangas, T.: *Menšina, jazyk a rasismus*. Kalligram, Bratislava, 2000.
- Šatava, L.: *Jazyk a identita etnických menšin. Možnosti zachování a revitalizace*. Cargo Publishers o.s., Praha, 2001.
- Šišková, T. (ed.): *Výchova k toleranci a proti rasismu*. Portál, Praha, 1998.
- Šišková, T. (ed.): *Menšiny a migranti v České republice*. Portál, Praha, 2001.
- Zimová, J. a kol.: *Interference v ruském lexiku*. Praha, 1967.
- Беликов, В. И. – Л. П. Крысин: *Социолнгвистика*, Москва 2001.
- Гудков, Д. Б.: *Теория и практика межкультурной коммуникации*, Москва, Гнозис, 2003.
- Гърдев, К.: *Българските общности в Чехия и Словакия, УИ “Св. Кл. Охридски”, София, 2003*.
- Мартинцова, О. – Рангелова, А.: *Към проблематиката на контактовете неологизми. В: Езикът и социалните контакти. Проблеми на социолнгвистиката 5, Международно социолнгвистично дружество, София 1996*, с. 197–200.
- Пенчев, Вл.: *Меморати на чешките българи. Български фолклор, 1994, 4*, с. 102–110.
- Пенчев, Вл.: *Социалнопсихологически нагласи за емиграция в периоди на преход 40-те и 90-те години на ХХ.в, или за чешките българи. В: Вл. Пенчев, Паралакс в огледалото или за мигрантските общности в чуждоезикова среда (чехи и словаци в България, българи в Чехия). Heron Press, София 2001*, с. 34–43.
- Пенчев, Вл.: *Пътят към Ханаан, или какво довежда чехите в България и българите в Чехия. В: Вл. Пенчев, Паралакс в огледалото или за мигрантските общности в чуждоезикова среда (чехи и словаци в България, българи в Чехия). Heron Press, София 2001*, с. 44–51.
- Побратим: *Българи по чешките земи*. София, 1995.